

Сакиева С.С., Орозбаева А.И., Маматумаров А.Т.

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕГИ ОРФОГРАФИЯНЫ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН
ТАЖРЫЙБАСЫ

Сакиева С.С., Орозбаева А.И., Маматумаров А.Т.

ОПЫТ ИЗУЧЕНИЯ ОРФОГРАФИИ В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

S.S. Sakieva, A.I. Orozbaeva, A.T. Mamatumarov

THE EXPERIENCE OF STUDYING SPELLING IN PRIMARY SCHOOLS

УДК:81/63.26

Макалада кыргыз башталгыч класстарында орфографияны окутууга арналган эмгектердин автору, окумуштуу, профессор Каратай Сартбаевдин эмгеги анализденген. Эмгектеги ойлор, сунуштарды анализдөө макаланын башкы максаты катары каралган. Орфографияны башталгыч класста окутууга арналган баалуу эмгек экендиги терең анализденип, аны мындан ары өркүндөтүүнүн сунуштары берилген.

В статье рассматривается и анализируется труд известного ученого, автора обучения орфографии кыргызских начальных классов, профессора Каратай Сартбаева. Основная цель этой статьи – анализировать сущность данной работы. Данная работа посвященная обучению орфографии в начальной школе, была глубоко проанализирована, и было предложено дальнейшее ее развитие.

This article observes and analyzes works of famous scientist, Professor Karatay Sartbaev, the author of teaching orthography of Kyrgyz primary classes. This orthography concerning primary classes was deeply analyzed and its further development was proposed.

Кыргыз башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуунун методикасынын түзүлүшү, алардын илимий-методикалык жактан изилденишип профессор Каратай Сартбаев менен байланышкан деп айтууга болот. Окумуштуунун 28 окуу китептери, окуу-методикалык колдонмолору, 200 дөн ашуун илимий макаларынын мазмунунун изилдениши башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууга арналгандыгын айгинелеп турат. Окумуштуу өзүнүн 54 жылдан ашуун педагогикалык чыгармачылыгын ушул катарында окумуштуунун тандалган эмгектеринин 10 томдугу (Бишкек, Айат, 2013) жарыкка чыгышы – бул башталгыч билим берүүдөгү саамалык катарында эсептөө ашыкча болбос деп ойлойбуз. Бул тандалган эмгектерге окумуштуунун башталгыч класстар үчүн изилдеген илимий эмгектери, илимий макалалары басылган. Демек, бул тандалган эмгек ар бир изденүүчүнүн, мугалимдин колуна жетсе, аларды биздин жаңы муундун өкүлдөрү окуп-үйрөнсө ашыкча болбосо керек.

Каратай Сартбаев башталгыч класстарда орфографияны үйрөтүү боюнча алгачкы жолу изилдеген окумуштуу катарында эне тилин окутуунун тарыхында белгилүү. Окумуштуунун «Башталгыч класстарда кыргыз тилинин орфографиясын окутуу» (Фрунзе, Мектеп, 1983, 1-китеп, 1000 нуска,

көлөмү 90 бет), «Башталгыч класстарда кыргыз тилинин орфографиясын окутуу» (Фрунзе, Мектеп, 1985, 2-китеп, 1000 нуска, көлөмү 80 бет) деген аталыштагы эмгектеринин басылышы – башталгыч класстар үчүн өзүнчө саамалык болгон. Бул эмгектер тандалган эмгектердин 8-томунда басылган. Биздин макаланын мазмуну орфографияга арналган эмгектин биринчи китеби жөнүндө болмокчу.

Эмгектин биринчи бөлүгү башталгыч класстардын окуу программаларында кыргыз тилин жана орфографиясынын берилишин анализдөөгө арналган. Советтик мектептердин тарыхындагы башталгыч класстын окуучуларына билим берүүдө бир нече окуу программалары пайдаланылган. 1918-жылы «Мектептерде билим берүү иштеринин материалдары», 1921-жылы «Бирдиктүү жети жылдык эмгек тартибинин программалары», 1925-жылдан баштап «Бирдиктүү эмгек тартибинин программасын» түзө баштаган. Программа комплекс системасына карай түзүлгөн. Комплекс системасы кыргыз мектептеринде аз колдонулган. Анткени көпчүлүк мугалимдер бул программанын мазмунун түшүнө алышкан эмес. Ошондуктан мугалимдерди кайра даярдоонун курстарында, конференцияларда, мектептин педагогикалык кеңештеринде талкуу иштери жүргүзүлгөн. Бирок канчалык түшүндүрүү иштери жүргүзүлгөндүгүнө карабастан мугалимдерде ачык-айкын түшүнүк болгон эмес.

Окуу программасы 1931-жылы «Долбоор методунун» негизинде түзүлгөн. Бул программа айрым предметтерге карай түзүлгөн эмес, балдарга системага салынган билимди берген эмес, айрым пландарды аралаштырып таштаган, кайсыл бөлүмдү кайсыл сабакта, кайсыл баскычка чейин өтүү белгисиз болгон. Эне тилин башталгыч класстарда окутууга карата сүйлөмдүн башында, киши, жер, суу, шаар аттарын баш тамга менен жазуу, ташымалдоо, кошок жана кошмок сөздөрдүн жазылышы, сөз аягындагы үндүүлөргө карай куранды, уланды мүчөлөрдүн жазылышы өндөнгөн темалар сунушталган. Жогорудагы программалардын түзүлүшү системага салынбай, окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун арттырууга карата бирдиктүү иш-чара жүргүзүлбөгөн. Мына ушундай кемчилдиктерди жоюу, аларды системага салуу максатында 1931-жылы «Башталгыч жана орто мектептер жөнүндө», 1932-жылы 25-августта Борбордук Комитеттин «Башталгыч жана орто мектептердин окуу программалары

менен режими жөнүндөгү» токтомдоруна ылайык мектептерде окутулуучу предметтерге карай түзүлүп, окуучулардын белгилүү ырааттуулукта билим алышын жакшыртууну көздөгөн. 1933-жылдан тартып туруктуу окуу программалары, окуу китептери түзүлө баштаган. 1932-жылдан 1982-жылга чейинки 50 жылдын аралыгында башталгыч мектептер үчүн түзүлгөн окуу программалары, анын ичинен кыргыз тилинин программасы коомдогу илимдин, техниканын, экономиканын, маданияттын өркүндөп өсүшүнө бир нече жолу өзгөртүүлөргө, толуктоолорго, тактоолорго дуушар болгондугу эмгекте баса көрсөтүлгөн. Бул талдоолор төмөнкү булактар аркылуу берилген.

1937-жылы түзүлгөн программанын материалдарында 1-класста энчилүү аттар жөнүндө түшүнүк, кишинин, шаардын, райондун, республиканын, көчөнүн ж.б. аттарынын жазылышы, экинчи класста заттын атын, кыймылын билдирген сөздөр, үчүнчү класста зат атооч, этиш, төртүнчү класста уңгу, мүчө, мүчөнүн түрлөрү, этиштин чагы жана жагы, тууранды сөздөр, байламталар жана синтаксистик материалдар сунушталган.

1940-жылдан баштап орус графикасынын негизиндеги жаңы алфавитке өтүү менен башталгыч класстарга кыргыз тилинин окуу программасында чоң өзгөрүүлөр болгондугу байкалат. 1947-жылга чейин 1-2-класста кыргыз тилин окутууга бир китеп гана чыгарылып, анын көлөмү кичине келип, анда берилген көнүгүүлөрү да аз санда болсо, 1947-жылдан баштап, ар класска арналган өзүнчө кыргыз тили китептери чыга баштаган. Баш тамга менен жазылуучу материалдар мурдагыдан женилдетилген. Орус алфавитин кабыл алгандан кийин үчүнчү класста аягы б,в,г,и тыбыштары жана ск, кт,фт, нк, нг тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү, жазылышы программага киргизилген.

1941-1947-жылдардын аралыгында түзүлгөн программада 4-класста этиштин чактары жана анын түрлөрү, жандоочтор, байламталар өңдүү окуучулар үчүн оор келген темалар киргизилген. Ал эми 1982-жылга чейинки басылган программалардын түзүлүшү, тилдик материалдардын жайгаштырылышы, оор-женилдиги, жөнөкөй-татаалдыгы мектептердеги окутуу процессинде уламдан-улам байкоого алынып, алдынкы мугалимдердин, методисттердин, илимий кызматкерлердин сын пикирлеринен, талкуусунан өткөн сайын уламдан-улам байкоого алынып жакшырып турган. Ошонун натыйжасында 50-70-жылдардын ичинде түзүлгөн кыргыз тилинин окуу программаларынын материалдары фонетикалык да, морфологиялык да, синтаксистик жактан кылдат эсепке алынуу менен белгилүү системага салына баштаган. Ал эми окуу программасын жакшыртууга карата окуучулардын орфографиялык, орфоэпиялык жана стилистикалык сабаттуулугун арттырууга, оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө багытталган тилдик материалдардын программага берилиши зарыл экендиги сунушталган.

Эмгектин кийинки бөлүгү башталгыч класстардын кыргыз тили китептеринин түзүлүшү жана анда орфографиялык материалдардын алган ордуна талдоо жүргүзүлөт. Эне тилинин оригиналдуу, стабилдүү окуу китептеринде сунуш кылынган грамматикалык материалдар да дидактиканын женилден-оорго, белгилүүдөн-белгисизге, жөнөкөйдөн-татаалга карата деген принциптерине ылайык системалуу түзүлүшү талданган. Китепке киргизилген көнүгүүлөр ар түрдүү типте болуу менен окуучулардын аткаруу активдүүлүгүн, ойлоо жөндөмдүүлүгүн арттыргандай болсун деген талаптар коюлуп, анда окуучулардын алган билимин бекемдөөгө, орфографиялык сабаттуулугун артырууга багытталгандыгы көрсөтүлгөн. Ар бир алынган мисалдар менен тексттер, көнүгүүлөр менен тапшырмалар окуучуларга билим да, тарбия да бергендей мүнөздө тартуулоо, окуу китептеринин сапатын жогорулатпай койбогондугу окумуштуу тарабынан баса белгиленген.

Ал эми эмгектин андан аркы бөлүгү окуу китептеринде орфографиялык материалдардын жайгаштырылышы, алардын мазмундук-тематикасына сарасеп салынган. Башталгыч класстарда эне тилин окутууга берилип, аларга программалык талаптагы билимдерди берүү маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Эне тилинин оригиналдуу, стабилдүү окуу китептеринде сунуш кылынган грамматикалык материалдар да дидактиканын женилден-оорго, белгилүүдөн-белгисизге, жөнөкөйдөн-татаалга карата деген принциптерине ылайык системалуу түзүлүшү зарыл. Ушул принциптерди жетекчиликке алуу менен окумуштуу 1924-жылдан берки окуу китептеринин маалыматын сунуштаган. Эң алгач кыргыз тили окуу китептеринен И.Арабаевдин «Жазуу жүзүндө саамалык» (1925), ушул автордун «Жаңылык» (1928), Х.Карасаев «Сабат ачкыч» (1928), С.Наматов, С.Шабданов «Тунгуч» (1929), К.Тыныстанов «Жаны айыл» (1929), К.Жантөшев «Колхоз мектебине» (1931), М.Абдыкерим уулу «Кызыл эмгек» (1932), М.Элебай уулу, Ж.Жамгырчы уулу «Кичинекей колхозчу» (Балдар алиппеси, 1931), С.Наамат уулу «Сабатсыздык жоюлсун» (Чондор алиппеси, 1931), Сопу уулу «Биздин тил» (1933), А.Ыдырыс уулу «Башталгыч мектептер үчүн эне тили китеби» (1933), З.Бектенов, Т.Байжиев «Кыргыз тили» (1934, 3-4-класс), К.Бакеев «Кыргыз тили» (1939), Н.Макешев «Кыргыз тили» (1939, 3-4-класс), Э.Бердибаев «Кыргыз тили» (1947, 2-класс), Б.Үмөталиева, М.Мураталиев, К.Сартбаев «Кыргыз тили» (3-класс, 1950-1970-жылдар) окуу китептери жөнүндө маалымат берип, алардын түзүлүшүндөгү айырмачылыктар, жетишкендиги анализденип, ушул окуу китептериндеги окуу материалдарын окутууга карата түзүлгөн методикалык колдонмолор, ал эми алар жөнүндөгү сунуштар, ойлор жөнүндөгү макалалары берилген. Демек, мындай материалдардын жыйналышы изденүүчүгө, студентке табылгыс байлык экендигин белгилөөгө болот.

Эмгектин үчүнчү бөлүмү башталгыч класстарда кыргыз тилинин фонетикалык материалдарын окутууга байланыштуу окуучулардын сөзүн жана орфографиялык сабаттуулугун арттырууга карата баалуу материалдар каралган. Бул бөлүмдүн материалдары алгачкы жолу кыргыз башталгыч класстарында фонетиканы окутуу боюнча материалдар берилип, алардын теориялык жана практикалык жолдору терең талдоого алынгандыгы менен баалуу. Эң алгач окумуштуу фонетикалык материалдарды окутуудагы орфографиянын ордун, ролун баса белгилеп, аларды классификациялаган. Ошондуктан «Эне тилибиздеги тыбыш жана тамганы үйрөтүүдө жана алардын сөздөрдө туура колдонулушу менен жазылышын көнүктүрүүдө жеңилден оорго, жакындан алыска, белгилүүдөн белгисизге, жөнөкөйдөн татаалга деген дидактикалык жана педагогикалык принциптер колдонууга тийиш. Ансыз окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатууга болбойт» – деген баалуу сунуштары менен баштаган.

Биринчи класста негизинен эне тилибизди тыбыштык өзгөчөлүктөрү менен тааныштырууга жана ага ылайыктуу айрым тыбыштардын сөздөрдө туура айтылышы менен жазылышына үйрөтүү маселеси башкы орунду ээлейт. Ошондуктан эне тилибиздеги бардык тыбыштар менен тамгалар жөнүндө кеңири маалымат берилбейт. Окуучулар негизинен үндүү менен үнсүз тыбыштарды бири-биринен анык-так ажыратууга, созулма жана кыска үндүүлөрдүн айтылышы менен жазылышын билүүгө, бири-бирине жакын айтылган түгөйлөш үнсүздөрдү салыштыруу менен өздөштүрүүгө карата көнүгүүлөр жүргүзүлөт. Демек, окумуштуу орфографияны изилдөөнү ушул өңүттөн терең изилдөөгө аракет жасагандыгын белгилөөгө болот.

Эмгектин фонетиканы үйрөтүүдө орфографиялык жактан туура жазууга үйрөтүү иши окуучулардын речин өстүрүү, сөз байлыгын арттыруу менен органикалык жактан тыгыз байланышкандыгын салыштырып окутууну баса көрсөткөн. Сөздө канча тыбыш, канча тамга бар экендигин сезимдүү түрдө үйрөтүүдө эне тилибиздеги айтылышы жазылышынан айырмаланбаган жана окуучулар үчүн мааниси ачык-айкын түшүнүктүү болгон сөздөр алынат, анда канча тыбыш, канча тамга бар экендигин жазуу, же сүрөткө карата сүйлөм түзүү, аны анализдөө, же болбосо сөздө канча тамга бар экендигин ажыратууда цифралар пайдалуу экендиги сунушталган. Тыбыштарды бири-бирине салыштыруу аркылуу аларды ажыратууга мүмкүнчүлүк

түзүлөрү практикалык жагынан эмгекте терең изилденгендиги байкалат. Ал эми окумуштуунун: «Окуучулар созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү туура айта билүүнү жакшы өздөштүрсө, аларды ошончолук туура жаза алышат» – деген сөзү эмгектин мазмунун ачып турат. Ар бир айтылуучу ойлор, сунуштар окумуштуунун аларга карата сунуштаган методикалык ыкмалары менен толукталып турат.

Эмгекте фонетиканы окутуунун системасы окумуштуу тарабынан кылдат иштелип, терең изилденгендигин байкоого болот. Муну айтып жатканыбыздын далили катарында башталгыч класстарда өтүлүүчү материалдар ирээти менен берилгендиги далилдеп турат. Окумуштуу биз жогоруда көрсөткөндөй, эң алгач тыбыштардын бөлүнүшүн берсе, андан кийин эмгекте үнсүз тыбыштарды айтылышын жана жазылышын үйрөтүү, аларды салыштырып окутуу (б-п, п-ф, с-з, к-г, ж-ш,), иоттошкон тамгаларды, муун жана ташымалды салыштырып үйрөтүү менен окутуунун проблемаларына арналган сунуштарын киргизген. Ар бир сунушталган эрежелердин практикалык бөлүгү иштелген. Демек, окумуштуунун практик, методист катары да бул эмгекте мугалимге жардам берүүчү сапаттары көп экендигин айтууга болот. Ал эми эмгектин аягында окумуштуу 1932-жылдан бери басылган окуу программаларындагы орфографиялык маалыматтарын, аларга коюлуучу талаптарды тиркеме катарында сунуштаган.

Жогорудагы анализденген кыргыз башталгыч класстарында орфографияны окутууга арналган, орфографияны окутуунун тарыхын терең анализдеген, окуу программалары, окуу китептери жөнүндө терең мазмундуу эмгек жарата алган деп айта алабыз. Бул эмгектин жаралгандыгына 30 жылдан ашуун убакыт өтсө да кайра басылган жок. Бул эмгекти толуктаган эмгектер жарата алба жатабыз. Жалпылап айтканда, профессор Каратай Сартбаевдин бул эмгеги мугалим үчүн кол жеткис казына. Келечекте ушул эмгекти жетекчиликке алып, учурдун талабына, азыркы орфографиялык өзгөчөлүктү эске алып, кыргыз балдарына орфографияны туура үйрөтүүнүн дидактикасык системасы иштеп чыгуу милдети турат.

Адабияттар:

1. Сартбаев К. Тандалган эмгектер. 8-том. - Бишкек, 2013.62-143-бб.
2. Турусбеков С., Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаев К. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Бишкек, 1965

Рецензент: д.пед.н., профессор Бабаев Д.Б.